

“Füyuzat”çıların yaradıcılığında Turançılıq ideyasının ictimai və poetik təzahürləri

Ülviyyə Abdullayeva

Xəzər Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə romantiklərin əsas dərgilərindən biri “Füyuzat”da Turançılıq ideyasının poetik təzahürləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, füyuzatçıların yaradıcılığında Turançılığa gedən yola müəyyən bir işıq tutulmuşdu. “Füyuzat” dərgisinin saylarında Turan adı və turançılıq ideyası ilk saylarda açıq şəkildə işlənməsə də, dərginin proqramı, məqsəd və vəzifələri bu ideyaya doğru bir yol xəritəsini cızmış olurdu. Dərginin ortaq dil, mədəniyyət və sənət əsərlərinin yaradılması istiqamətindəki çabaları Turan mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasına xidmət edir və buradan qaynaqlanırdı. Dərginin mövzu dairəsi, bütün türk dünyasını əhatə etməsi, tarixlə, mədəniyyətlə bağlı araşdırmalarında Azərbaycanla məhdudlaşmaması və bütün türk dünyasına müraciət etməsi, türkün özünüdərkli və gələcək həyatı ilə bağlı məqalə və şeirlər turançılığın ilkin təzahür formalarındandır. Cəmi bir il çap olunmasına baxmayaraq, “Azəri türklərinin milli haqlarının aynası” (A.Şaiq) olan “Füyuzat” dərgisi türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir yol açdı. Doğrudur, bu yol özünü dərhal biruzə vermədi, füyuzatçıların səpdiyi toxumlar təxminən on il sonra cücərməyə başladı. Dərgidə iştirak edən romantiklərdən H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə və başqaları bir neçə il sonra türkçülüüyü inkişaf etdirən bir siyasi və ədəbi fiqur oldular.

Açar sözlər: Füyuzat, yaradıcılıq, Turançılıq, ideya, poetik təzahürlər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.05.2022; qəbul edilib – 15.05.2022

Social and poetic manifestations of the idea of Turanism in the works of “Fuyuzat” members

Ulviyya Abdullayeva

Khazar University. Azerbaijan.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Abstract. The article examines the poetic manifestations of the idea of Turanism in Fuyuzat, one of the main magazines of romantics. It is noted that a certain light was shed on the road to Turanism in the works of fuzuzists. Although the name Turan and the idea of Turanism were not explicitly mentioned in the first issues of Fuyuzat magazine, the program, goals and objectives of the magazine drew a road map to this idea. The magazine's efforts to create works of common language, culture and art served to establish the Turan cultural and spiritual unity and stemmed from it. Articles and poems on the subject of the magazine, covering the entire Turkic world, not limited to Azerbaijan in its research on history and culture and appealing to the whole Turkic world, Turkic self-awareness and future life are the first manifestations of Turanism. Despite being published for only a year, "Fuyuzat" magazine "Mirror of national rights of Azeri Turks" (A.Shaig) opened a new way in the direction of Turkism and Turanism. It is true that this path did not show itself immediately, and the seeds sown by the astronauts began to germinate about ten years later. Among the romantics who took part in the magazine were H.Javid, M.A.Rasulzade, M.Hadi,

A.Shaig, A.Hüseynzadə and others. A few years later, they became a political and literary figure who developed Turkism.

Keywords: Füyuzat, creativity, Turanism, idea, poetic manifestations

Article history: received – 09.05.2022; accepted – 15.05.2022

Giriş / Introduction

Turançılıq ideyasının qaynaqlarından biri Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” dərgisi və bu dərgidə toplaşan, yaxud yazılar dərc etdirən füyuzatçıların əsərləridir. Doğrudur, bundan əvvəl də Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun redaktor olduğu “Həyat” qəzetində türkçülük ideyası ictimai-siyasi kontekstdə dövriyyəyə gətirilmiş, Turançılığa gedən yola müəyyən bir işıq tutulmuşdu. Ə.Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərinin hissə-hissə bu qəzetdə çap olunması ictimai və ədəbi fikirdə yeni bir mərhələ açdı. Ancaq “Füyuzat” dərgisində həm türkçülük, həm də turançılıq bədii cəhətdən qovuşmuş, ədəbiyyata yeni mövzu və istiqamət gəlmişdir. Yeni ədəbi-estetik düşüncəmizdə vətəncilik, vətəndaşlıq motivləri olduğu kimi,

türkçülük və turançılıq motivləri də ədəbiyyatı çoxçalarlı istiqamətə yönəlmişdir. Ədəbiyyatşünas Şamil Vəliyev “Füyuzat ədəbi məktəbi” monoqrafiyasında dərgidə turançılıq ideyasının yürüdülməsinin səbəblərini araşdırarkən belə bir doğru qənaətə gəlir: “Turançılıq ideyasını yürüdərəkən Füyuzatçılar hər şeydən öncə türklük tarixi və əxlaqi-mədəni dəyərlərini öyrənməyi, təbliğ etməyi, daha dəqiq desək “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” (Ə.Hüseynzadə) sualına cavab tapmağı başlıca vəzifələrdən sayırdılar...Füyuzatçılar turançılığa mifik-romantik həqiqət kimi baxmır, onun elmi-nəzəri əsaslara malik fəlsəfi düşüncə çərçivəsində deyil, bütövlükdə milli-ictimai fikir hüdudlarında yürüdülməsinə xidmət göstərirdilər” [12, s.14-15].

Əsas hissə / Main Part

“Füyuzat” dərgisinin saylarında Turan adı və turançılıq ideyası ilk saylarda açıq şəkildə işlənilməsə də, dərginin proqramı, məqsəd və vəzifələri bu ideyaya doğru bir yol xəritəsini cızmış olurdu. Dərginin ortaq dil, mədəniyyət və sənət əsərlərinin yaradılması istiqamətindəki çabaları Turan mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasına xidmət edir və buradan qaynaqlanırdı. Dərginin mövzu dairəsi, bütün türk dünyasını əhatə etməsi, tarixlə, mədəniyyətlə bağlı araşdırmalarında Azərbaycanla məhdudlaşmaması və bütün türk dünyasına müraciət etməsi, türkün özünüdərkini və gələcək həyatı ilə bağlı məqalə və şeirlər turançılığın ilkin təzahür formalarındandır. Sonralar milli və türkçü şeirləri ilə məşhurlaşan Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cövdət, Əhməd Kamal, İbrahim Tahir, Axund Yusif Talıbzadə, Səid Səlməsi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa müəlliflərin ya-

zıları bu dərgidə işıq üzü görürdü. “Füyuzat” dərgisi müəllif baxımından da türk dünyasını əhatə edirdi. Dərgidə Azərbaycandan başqa, Türkiyədən, Tatarstandan, Kıbrısdan da müəlliflər iştirak edir, dərgini türk dünyasının ortaq müzakirə platformasına çevirirdilər. Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cövdət, Əhməd Kamal, Səid Səlməsi, Xalid Xürrəm Səbri-bəyzadə, Əhməd Midhət Rüşətov, Sənəttulla Eynullayev və başqalarının bu dərgidə yazıları dərc edilməklə milli poetik düşüncənin imkanlarını genişləndirmişdir.

Aydın məsələdir ki, Turan adını və turançılıq ideyasını dərgidə sistemli şəkildə gündəmə gətirən və dərginin istiqamətini müəyyənləşdirən onun redaktoru Ə.Hüseynzadə idi. O, turançılığa gedən yolda türkçülük düşüncəsini ilk dəfə milli ictimai-siyasi, ədəbi dövriyyəyə gətirmişdir. O, yazılarında türk toplumuna geniş mənada baxır, türk xalqlarının hamısının elm,

ədəbiyyat, fikir və mədəniyyət həyatını ələ alaraq bir bütöv şəkildə baxırdı. Burada “Həyat” qəzeti ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Çünki Ə.Hüseynzadənin türkçülük və turançılıq düşüncəsi Türkiyədə formalaşsa da, məhz “Həyat” qəzetində ilk dəfə tribunaya çevrilir. Sonralar yaradıcılığının ana xəttinə çevrilən xalqın özünüdərk prosesində mühüm rol oynayan “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” məqaləsi burada dərc edilmişdir. “Həyat” qəzetində dərc edilən məqalələrində yalnız milli kimlik deyil, həm də toplumun, cəmiyyətin siyasi, ictimai problemləri qoyulurdu. Görünür buna görə ədəbiyyatşünas Ofelya Bayramlı “Həyat” qəzetinin Ə.Hüseynzadə yaradıcılığındakı yerini düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı: “Lakin tədqiqatçılar 1905-1910-cu illər arasında Ə.Hüseynzadə ilə Bakıda yeni yaranan ictimai, siyasi və ədəbi hərəkatı onun ilk redaktoru olduğu “Həyat” qəzetinin üzərindən keçərək, “Əli bəy və Füyuzat” dövrü adlandırmışlar. Halbuki, Ə.Hüseynzadə o zaman çarizmin milli əsarətinə qarşı turançılıq məfkurəsilə mübarizəni “Həyat”dan başlamışdır” [1, s.V].

Füyuzatçılar Türkiyə ədəbiyyatına böyük önəm verir, burada yaranan yeni vətəncilik şeirlərini ədəbi dövriyyəyə gətirir və yeni türk ədəbiyyatına rəğbət bəsləyirdilər. Bu düşüncə Azərbaycan ədəbiyyatının çarizm müstəmləkəsindən qurtulması üçün bir vasitə olur. Azərbaycan mətbuatında tez-tez Şinasinin adı çəkilir, M.Ə.Yurdaqulun, N.Kamalın, Mahmud Əkrəm Rəcəzadənin şeirləri dərc edilirdi. Elə “Füyuzat” səhifələrində Şinasinin, Ziya Paşanın, Midhət Paşanın, Əhməd Vefiq Paşanın, Əli Süavinin rəsmlərinin verilməsi və onun türk düşüncəsindəki xidmətlərini verməsi də Azərbaycan ədəbi mühiti üçün yeni idi. Türkiyədə başlayan ədəbi və elmi türkçülük tədricən Azərbaycan poeziyasına da öz təsirini göstərirdi. Bu ənənə “Füyuzat”ın bağlanmasıdan sonra da “Yeni Füyuzat” dərgisində davam etmişdir. “Füyuzat”ın şinelindən çıxmış Əhməd Kamal türkçülüüyü redaktoru olduğu bu dərgidə bir qədər də inkişaf etdirmişdir. Doğrudur, Ə.Kamalin buradakı şeirlərindən daha çox, məqalələrinin mövzusu türkçülüüyü əhatə edirdi. Ə.Kamalin ayrı-ayrı baş məqalələrində dünyada gedən pro-

seslərlə yanaşı, Osmanlıda baş verən prosesləri də diqqət mərkəzində saxlayırdı.

Ə.Hüseynzadə ilk dəfə olaraq “Həyat” qəzetində “Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm, türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam”, - deməklə etnik və ictimai düşüncədə yeni bir mərhələ açmışdır. Bu mərhələ “Füyuzat”da davam etmişdir. Ancaq bir məsələ var ki, “Həyat” daha çox ictimai-siyasi tribuna olduğu halda, “Füyuzat”da ədəbi yön ağırlıq təşkil edirdi. Ə.Hüseynzadənin artıq “Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan, / Əcdadımızın müştərəkən mənşəi Turan” məşhur misralarının XIX əsrin son onilliyində yazıldığı barədə bildirmişik. İlk dəfə olaraq şair burada Turan adını gətirir və bu adın bütün türklərin müştərək adı olduğunu poetik şəkildə bildirirdi. Lakin onun poetik yaradıcılığında bu proses davam etmir. Həm də ona görə ki, poeziya, ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında önəmli yer tutmur. Ən maraqlı cəhətlərdən biri Ə.Hüseynzadənin ilk saylardan başlayaraq “Turani” imzası ilə çıxış etməsidir. O, “Füyuzat”ın ilk saylarından “Turani”, “Ə.Hüseynzadə”, “Ə.H.”, “Həyatı”, “Dəli şair”, “Əli Hüseynzadə” və s. imzalarla çıxış edirdi. Dərginin elə ilk sayında “Turani” imzası ilə “Midhət Paşa” məqaləsini yazmışdır. Yenə bu sayda “İnsanlar” şeirini “Dəli şair” imzası ilə vermişdir. Üç sayda davam edən Midhət Paşa haqqında məqaləni “Turani” imzası ilə verməsi məqalənin mövzusunda irəli gəlmişdir. Türk coğrafiyası ilə bağlı məqalələrini daha çox bu imza ilə dərc edirdi. “Midhət Paşa” məqaləsində Ə.Hüseynzadə onun şəklini vermiş və türk tarixindəki yeri və mövqeyi barədə oxuculara məlumat vermişdir: “Türk, türklükdə, türk qövminin fitrətində bir əsəri dəha, bir istedadı-fövqəladə vardır; meydana müsaid, məkan və zaman müvafiq olduqca, o istedad, elm və hünər aləmində ətrafa bədiələr saçır, xariqələr yağdırır. O dəha cahangirlik asimanında yıldırımlar kibi bərq urar” [4, s.11].

Osmanlı Qanuni-əsasının müəllifinə Ə.Hüseynzadə böyük önəm verir və onu cahangirlərlə bir sırada tuturdu. Bu da onu göstərir ki, Ə.Hüseynzadə türklüyün keçmişi ilə yanaşı, bugünü və gələcəyi baxımından da narahat olurdu. Dərginin sonrakı saylarında da türk dünyasının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə və hadisələrinə həstə edilməş məqalə və şeirlər dərginin ümumi ru-

hundan və bütün türk coğrafiyasını əhatə etməsindən irəli gəlirdi.

“Füyuzat” dərgisində türkçülüyn və turançılığın tərənnümü poeziya ilə baş tutur. Dərginin səhifələrində Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Səid Səlməsi, Əhməd Kamal, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbas Səhəhət kimi şairlərin şeirlərinə geniş yer verilmişdir. Dərgidə ən çox şeirləri çap olunan M.Hadinin ilk şeirlərində (“Qələmə”, “Şükufəzari-bənat və yaxud qızlar bağçası”) daha çox millət və onun tərəqqisi problemi təsvir edilirdi. Sonrakı saylarda dərc edilən “Bədaye”, “Kitabi-həyat”, “Hissiyati-madərənə” və s. şeirlərində də müxtəlif mövzulara müraciət edilirdi. Dərginin yeddinci sayında M.Hadinin “Təbriki-eydi-əzha” şeiri çap olunur. Bu şeirdə artıq şair türkçülüynün komponentlərindən olan islamın və türkün ittifaq bağlaması mövzusunə toxunulur. “Bu gündə seyyidül-kövneyn islamə salam eylər, / Vifaqi-milləti gördükə ərzi-ibtisam eylər”, – deyə şair islamın yeni bir ehtisama hazır olduğu barədə poetik qənaətlərə gəlir. Şair vətən övladını maaarifə səsləyir, bugün xalqın pərişan durumunu göz önünə gətirir. Lakin əmin-dir ki, xalq, millət ittifaqda bulunarsa onu tərəqqi edər:

*Dəyanətpərvəran həbli-xudayə ehtisam eylər,
Mühəbbi-mülki millət ittifaqə ehrazi-nam eylər,
Vifaq olduqda əbnayi-vətən ehrazi nam eylər,
Üxüvvət ilə hər kəs iktisabi-ehişam eylər,
Şu miskiyyül-xitam ilə qələm xətmə kəlam eylər
Bu gündə seyyidül-kövneyn islamə salam eylər,
Vifaqi-milləti gördükə ərzi-ibtisam eylər.*

[7, s.7]

M.Hadi “Nidaül-vətən” [7, s.12] şeirində yenə də vətən amilini önə çəkir “vicdanımızın sevdiyi dildari vətənə” məhəbbət duyğularını aşılayır. “Fəzaili-insaniyyə” [7, s.6] şeirində də üzünü bütün müsəlman və türk dünyasına tutaraq xalq və millət adına danışır və vətənin daim yaşanması üçün ona xidmət etməyin lazım olduğunu bildirirdi:

*Sizdən ümmid eyləriz “əfvi-ümumin” çarəsin,
Madəri-qəmidə görsün çöhreyi canparəsin.
Zibi-ədlü dad ilə payidar olsun vətən,*

*Haizi-şünüşəraf bir xudzar olsun vətən,
Sizlərə təslim olunmuş xidməti təqdir edin,
Bir “vətən”, bir “millət”i lövhi-dilə təhrir edin.*

[8, s.6]

M.Hadi “Füyuzat” dərgisində ən çox şeirləri dərc edilən şair olsa da, burada yalnız türkçülüynün vətən, xalq düşüncəsi motivləri təzahür edir, lakin açıq şəkildə türkçülük və turançılıq ideyası öz əksini tapmır. Bu düşüncə şairin yaradıcılığında I Dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxır.

“Füyuzat” dərgisində türkçülüynü və turançılığın eyni dərəcədə tərənnüm edən şeir Ə.Cənnətinin “Əbdülxalq Qafarzadə” imzası ilə dərc edilmiş “Fəxriyyə” şeiri olur. Bu şeirin bu şəkildə ortaya çıxması bir qədər təəccüblüdür. Çünki Turan adının və turanlılar ideyasının poeziyada bundan əvvəl işlənilməsi yoxdur. Yalnız əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ə.Hüseynzadənin yazmış olduğu məşhur bir qitəsi vardır ki, o da çap olunmamışdır. “Füyuzat” dərgisində də buna bənzər və yaxud buradakı komponentlərdən türkçülük və turançılığın heç biri açıq şəkildə tərənnüm edilməmişdir. Başqa mətbuat orqanlarında da buna bənzər hər hansı bir şeir işiq üzü görməmişdir. Lakin bu şeir Ə.Hüseynzadənin türk dünyasının üçlü formulunun təzahür forması olan “türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli” fə dai sözləri vardır. Bu məqalənin və məqalədəki bu formulun Ə.Cənnətinin bu şeirinə təsiri olub-olmamasını qəti şəkildə söyləyə bilməsək də, füyuzatçıların təsirini yəqin edə bilərik. Hər halda Ə.Cənnətinin Füyuzat ailəsinə yaxınlığı olmuşdur ki, şeirini burada çap etdirə bilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Ə.Cənnəti Azərbaycan romantiklərinin sırasında, o zaman onun romantiklərin yığıldığı “Füyuzat” dərgisinə yaxınlığını da güman etmək olar. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Ə.Cənnətinin “Fəxriyyəsi” ilə yanaşı, Türkiyədən olan yazar Əhməd Kamalın da “Avropalılarla anlaşalım” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif burada Avropa ilə islam və türk dünyasını müqayisə edərək türklükdən danışır və onlarla ayaqlaşmanın yollarını arayırdı: “Bu gün Avropa türkləri Teymurləngin vaxtındakı türklərdən fərqli bilməyənələr, türk deyincə hala qa-

ması yanda, çaqmaqlısı miyanda bir heykəli-vəhşət və dəhşət təsəvvür edənlər az deyildir” [3, s.5]. Belə görünür ki, dərğinin son iki sayında redaktor məqsədli şəkildə türkçülük və turançılıq vurğusuna geniş yer vermişdir.

Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin “Füyuzat”da çap olunması bu istiqamətdə yeni bir mərhələ olur. Bu şeirdə nəinki turançılıq təənnüm olunur, həm də “turanlılar” sözü ilə milli kimliyin poetik ifadəsi verilmişdir:

*Hər çənd düçari-mihəni-əhlicəfayız,
Hər çənd bu əyyamda pabəndi bəlayız.
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari vəfayız.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [9, s.6]*

Ə.Cənnətinin tənqidi ədəbiyyatda daim tənqid olunan keçmiş birdən-birə təənnüm etməsi məsələyə yeni bir yanaşma idi. Bu həm də türk keçmiş və tarixinin təənnümü idi. Bu, o zaman idi ki, türklər tarixdə böyük məhrumiyyətlərlə üzləşdiyi kimi, həm də hüriyyət arayırdılar. Ədəbiyyatşünas A.Kəngərli şeirin daşdığı bədii-estetik düşüncənin çox qapsayıcı olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: “Şair hazırkı dövrdə hər cür zülmə, məhrumiyyətə qatlaşan, milli hüquqları tapdanan türklərin şanlı bir tarixə malik olduğunu xüsusən qabarıq şəkildə nəzərə çəpdirir, türk ruhunun zülmə, zəlalətə, haqsızlığa dözümsüzlüyünü, azadlıq yolunda türklərin son damla qanına qədər vuruşmağa hazır olduğunu göstərir” [2, s.293]. Şair tənqidi realizmdən fərqli olaraq türkün keçmişinə təqdir yolu ilə yanaşır və onun tarixən qüdrətli bir keçmişə, şanlı bir tarixə malik olduğunu deyir. Bu yanaşma həm də çağdaş dövrdə adı hələ o qədər də qulağa xoş gəlməyən türklüyə, turançılığa yeni münasibət idi:

*Ey zülmü-cəhalət, həzər et göz yaşımızdan,
Dur olmalısın torpağımızdan, daşımızdan,
Bu yolda mədəd bizlərə məsləkdaşımızdan,
Hürriyyət üçün vaz keçəris can-başımızdan.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızdan nayibi xeyrül-xələfiz biz. [9, s.6]*

Ə.Cənnətinin bu şeirini həm də “Turanlılar...” adlandırmaq mümkündür. Bu poetik manifestində şair Ə.Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” şeirindəki fəxarətli türk tarixini təənnüm edir. Nə qədər ki, türkün tarixindən cəmiyyətin xəbəri yox idi, bu sözün qəbul edilməsində də müəyyən çətinliklər yaranırdı. Lakin elə ki, türk tarixi bütün detalları ilə üzə çıxarılmaya başladı və türk fəhrlərinin gördüyü işi aydınlaşdı, o zaman onların dünya düzənindəki roluna da qiymət verilməyə başlandı:

*Övsəfi-nəcibə qonulub tinətimizdə,
Əxlaqi-pəsəndidə əyan siyrətimizdə,
Bir mövidədir feyzi-hünər fitrətimizdə,
Məkuniz-ləaliyi-ədəb xilqətimizdə.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [9, s.6]*

Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”si altı bənddən ibarətdir. Bu bəndlərin hər birində “turanlılar” anlayışı şüurlara yeridilir. Keçmişdə böyük bir reallıq adı olan Turanın indi də həmin reallığın astanasında olduğuna işarə edilir. Türklərin birliyini ifadə edən Turan adı “turanlılar” deyimini ilə bir fəxarət hissi duyulur. Ə.Cənnəti vəfalı türkün millət olma düşüncəsini fəxrlə təənnüm edərək yazır:

*Ey cənnəti, biz sidqü səfadən ururuz dəm,
İxvani-səfayız ki, vəfadən urutruz dəm,
“Sanma ki, əbəs feyzi-dəvadən ururuz dəm,
Bu millətə daruyi-şəfadən ururuz dəm”.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [9, s.6]*

Azərbaycan poeziyasında turançılığın formalaşmasında Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin böyük rolu olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, M.Ə.Sabirin bu şeirə yazdığı “Fəxriyyə” satirası da eyni dərəcədə məşhur olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilən satirik şeirdə şair romantik düşüncəni satirik düşüncə ilə əvəz edərək, türklüyün tarixinə başqa kontekstdən yanaşır. Hər bənd sonrası təkrar olunan beytdə “turanlılar” adının işlədilməsi mətnaltı da olsa, Turan tarixini yada salır:

*Hərçənd əsirani-qüyudati-zamanız,
Hərçənd düşərani-bəliyyati-cahanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi hamanız.
Turanlılarız, adiyi-şüglü-sələfiz biz,
Öz qövmümüzün başına əngəl-kələfiz biz.*

[11, s.4]

Ə.Cənnəti türkün öyülməli hadisələrini və şəxsiyyətlərini yada salıb onları tərənnüm edirdisə, M.Ə.Sabir ondan fərqli olaraq türkün tarix boyu iz qoyduğu mənfi emosiyalara diqqət çəkir. Tarixin müxtəlif vaxtlarında türkün türkə qarşı olması, bir-birinə qarşı apardığı döyüşlər, ədavətlər, intriqaları xatırlatmaqla, sanki şair türkün bugün düşdüyü vəziyyətin təsadüfi olmadığını demək istəyir. Əlbəttə, Sabirin şeirində təəssüf, xacalət, peşmanlıq hissləri ilə yanaşı, bir fəxarət də vardır ki, bu da Ə.Cənnətidən gəlirdi. T.Əfəndiyev Ə.Cənnətinin Sabirə də mövzu vermiş "Fəxriyyə"sini yüksək qiymətləndirərək yazır: "Ə.Cənnətinin bu poetik manifestasiyası M.E.Yurdaqul, Z.Göyalp, Ə.Hü-

seyznadənin ictimai-siyasi Turanı və turançılığı ilə üst-üstə düşür. Şeirdə türklük, türkçülük və turançılıq duyğuları millətin gələcəyinə yönəlik vətəndaşlıq hisslərini formalaşdırırdı. Cəmiyyətdə hələ sünni-şiə qarşıdurmasının hökm sürdüyü bir zamanda "Turanlılarz..." ideyasının poetik manifestində Turan mədəni-mənəvi birliyi müdafiə edilir" [2, s.398].

Ə.Cənnəti və M.Ə.Sabirin eyniadlı şeirlərinin Türkiyə ədəbiyyatına təsiri olub-olmaması barədə hər hansı bir fikir yürütmək çətindir. Lakin o da məlumdur ki, bundan sonra Türkiyədə Z.Göyalpın "Turan" şeiri yazılmışdır. Azərbaycanda isə M.Ə.Sabirdən başqa bu şeirə poetik münasibət bildirən olmamışdır. Lakin demək olmaz ki, Ə.Cənnətinin bu şeiri izsiz qalmışdır. Hətta belə demək olar ki, onun bu şeiri sovet dövründə şairin ədəbi şəxsiyyətinin kölgədə qalmasına şərait yaratmışdır. Onun şeirləri heç yerdə çap edilməmişdir. Buna səbəb həm də şairin "Füyuzat" kimi "mürtəcə" və "burjua" mətbuatında çap olunması idi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, "Füyuzat"ın nəşri ilə Azərbaycan poeziyasına yeni mövzu və problematikanın gəldiyini görürük. Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə dərginin istiqamətində romantik üslub və düşüncə başlıca yer tuturdu. Baş redaktorun bir türkçü və romantik olması onun müəllif heyətini də müəyyənləşdirirdi. H.Cavid, A.Səhət, A.Şaiq, S.Səlməsi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Kamal, eləcə də türk şairlərinin bir neçəsinin şeirlərinin dərgidə çap olunması ona türkçülük baxımından bir yön verirdi. Cəmi bir il çap olun-

masına baxmayaraq, "Azəri türklərinin milli haqlarının aynası" (A.Şaiq) "Füyuzat" dərgisi türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir yol açdı. Doğrudur, bu yol özünü dərhal büruzə vermədi, füyuzatçıların səpdiyi toxumlar təxminən on il sonra cücərməyə başladı. Dərgidə iştirak edən romantiklərdən H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə və başqaları bir neçə il sonra türkçülüğü inkişaf etdirən bir siyasi və ədəbi sima oldular.

Ədəbiyyat / References

1. Bayramlı O. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi. "Füyuzat". Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
2. Əfəndiyev T. Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. Bakı, 2020.
3. Əhməd K. Avropalılarla anlaşalım?.. "Füyuzat", 1907, № 24.
4. Hüseynzadə Ə. Midhət Paşa. "Füyuzat", 1906, № 1.
5. Hüseynzadə Ə. Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi. "Füyuzat", 1906, № 9.
6. Hüseynzadə Ə. İntiqad edirik, intiqad edirik. "Füyuzat", 1907, № 23.
7. Hadi M. Təbriki-eydi-əzha. "Füyuzat", 1906, № 7.
8. Hadi M. Fəzaili-insaniyyə. "Füyuzat", 1906, № 10.
9. Qafarzadə Ə. Fəxriyyə. "Füyuzat", 1907, № 24.

10. Naxçıvani H.R. Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə. "Füyuzat, 1907, № 15.
11. Sabir M.Ə. Fəxriyyə. Molla Nəsrəddin. 1907, 27 avqust.
12. Vəliyev (Körpülü) Ş. "Füyuzat" ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999.

Социально-поэтические проявления идеи туранизма в творчестве членов «Фююзата»

Ульвия Абдуллаева

Университет Хазар. Азербайджан.

E-mail: ulviyya.abdulla1@gmail.com

Резюме. В статье рассматриваются поэтические проявления идеи туранизма в «Фююзате», одном из главных журналов романтиков. Отмечается, что определенный свет на пути к туранизму был пролит в работах фююзистов. Хотя имя Туран и идея туранизма прямо не упоминались в первых номерах журнала «Фююзат», программа, цели и задачи журнала нарисовали дорожную карту к этой идее. Усилия журнала по созданию произведений общего языка, культуры и искусства служили установлению туранского культурного и духовного единства и вытекали из него. Статьи и стихи на тему журнала, охватывающего весь тюркский мир, не ограничивающегося Азербайджаном в его исследованиях по истории и культуре и апеллирующего ко всему тюркскому миру, тюркскому самосознанию и будущей жизни, являются первыми проявлениями туранизма. Несмотря на то, что издавался всего год, журнал «Фююзат» «Зеркало национальных прав азербайджанских тюрков» (А.Шаиг) открыл новый путь в направлении тюркизма и туранизма. Правда, этот путь проявился не сразу, и семена, посеянные «космонавтами», начали прорастать лет через десять. Среди романтиков, принявших участие в журнале, были Г.Джавид, М.А.Расулзаде, М.Хади, А.Шаиг, А.Гусейнзаде и другие. Через несколько лет они стали политическими и литературными деятелями, разработавшими тюркизм.

Ключевые слова: «Фююзат», творчество, туранизм, идея, поэтические проявления